

КОГНИТИВНИ АСПЕКТИ НА НОВИТЕ МЕТАФОРИЧНИ ЗНАЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Сия Колковска

Институт за български език – БАН

Резюме. В статията са разгледани най-често използваните изходни понятия при възникването чрез метафоризация на нови концепти, респ. на нови значения в българския език. Този когнитивен план на изследване дава възможност да се направят някои изводи относно светогледа на твореца на метафората – нашия съвременник. Установяват се някои особености на метафоризацията при новите значения от компютърната и икономическата сфера.

Keywords: new meanings, neologization, metaphor, concept

1. Когнитивни аспекти на семантичната неологизация

Лексикално-семантичното обновяване на българския език през последните двадесет години се извършва както чрез появата на голям брой нови лексеми и словосъчетания, така и чрез развитието на редица нови значения при съществуващи думи. Процесът на възникване на новите семантики – т. нар. семантична неологизация, се характеризира с когнитивни аспекти, чието изследване води до интересни наблюдения по отношение както на отразените от тях нови концепти, така и на изходните понятия – източници за възникване на тези концепти. Задача на настоящата статия е разглеждането на новите метафорични значения в българския език във втория посочен аспект – с оглед на това, кои са основните концепти, които са източници на метафоризация при тях. Този план на изследване позволява да се направят изводи за световъзприемането на човека като творец на метафората (по изразу на В. Телия, виж Телия, 1988).

Описанието на метафоричните значения в посочения когнитивен план е основано, както е известно, на една от основните концепции на когнитивната теория – концепцията за метафората, разработена от Дж. Лейкф и М. Джонсън (Лейкф, Джонсън, 1980; Лейкф, 1987; Лейкф, 1993). Според тази концепция когнитивната метафора се разглежда като основна ментална операция, която обединява две понятийни области – област източник и област цел, подлежаща на назоваване. При концептуализацията на новия смисъл и формирането на новия концепт се извършва пренос и проектиране на знания от едната съдържателна област върху другата. Важната роля на метафората в когнитивен план е свързана с това, че по думите на Дж. Лейкф и М. Джонсън

нашата обичайна понятийна система, в рамките на която мислим и действаме, е метафорична по своята същност (Лейкф и Джонсън, 1980).

Съществено е и това, че в основата на метафората лежат не обективно съществуващи категории, а формирали се в човешкото съзнание концепти (Чудинов, 2001). Ето защо, по думите на А. Чудинов, метафората се възприема като един от най-важните източници на сведения за организацията на човешкото мислене. Изборът на концепти, изходни за метафоризацията, които човек асоциира с новия смисъл, подлежащ на вербализация, говори недвусмислено за неговия начин на мислене и възприемане на света като познаващ субект и езикова личност.

В светлината на когнитивния план на изучаване на метафората се променя и подходът към семантичната неологизация. Този нов подход Л. Ю. Касянова определя като когнитивно-дискурсивен, при който създаването на новите значения се обвързва със спецификата на човешкото познание и възприемане на света. Важно място в процеса на семантичната неологизация се отделя на метафората, разглеждана като семантико-когнитивен механизъм за неговото осъществяване. Важността на метафората се обуславя от връзката ѝ с форми на мислене, които са особено активни при осмисляне на нови реалии (Касянова, 2009:69). Поради ролята на метафората при възникване на нови концепти и значения тя има важно значение при прекрояване на вече установената езикова картина на света.

При описанието на семантичните неологизми в българския език в посочения аспект се основаваме на идеите на когнитивната теория за структуриране на областта източник чрез систематизиране на понятията, които са изходни за метафоризацията. Детайлното описание на концептите от сферата източник е важна задача, която заслужава отделно изследване. Тук се ограничаваме до отбелязването само на една част от най-активно използваните концепти – източници на метафоризация. Макар и непълно, това описание дава основания за някои интересни изводи относно светогледа на твореца на метафората – нашия съвременник.

2. Изходни концепти за новите метафорични значения в българския език

Необходима е уговорката, че при следвания тук синхронен план на изследване не се отчита това, дали новите значения в българския език са възникнали по домашен, или чужд (при семантичните калки¹⁾) модел на метафоризация. Приема се, че след като тези семантични неологизми съществуват в семантичното пространство на българския език, те изразяват особености, присъщи (и) на съвременния български светоглед.

При възникването на нови метафорични значения в българския език най-активно са използвани изходни концепти от посочените по-долу концептосфери.

2.1. Природа

– Подсфера **Животни**: *бръмбар* ('подслушвателно устройство'), *мравка* ('отстранен член на партия'), *муле* ('човек, който прекарва през граница наркотици'), *мишка* ('входно компютърно устройство')²⁾

– Подсфера **Растения**: *банан* (‘плажна атракция’), *трева* (‘марихуана’), *люспа* (‘отстранен член на партия’)

– Подсфера **Живи организми**: *клонинг* (‘предмет, който е копие, пълно подобие на друг предмет’), *хибрид* (‘автомобил с комбинирано бензиново и електрическо задвижване’)

– Подсфера **Свойства на природни обекти**: *зелен* (за член на партия, извършваща дейност за защита на природата), *прозрачен* (за политика, дейност), *непрозрачен* (за политика, дейност)

2.2. Артефакти

– Подсфера **Предмети**: *балансър* (‘човек или политическа сила, която уравновесява, сближава крайни позиции’), *кошче* (‘папка в компютъра’), *филтър* (‘компютърна програма за сортиране на електронни съобщения’), *тапет* (‘изображение за украса на компютърния екран’), *писалка* (‘входно компютърно устройство’) и др.

– Подсфера **Действия (с обекти или субекти артефакти)**: *замразявам* (доходи; дейност), *размразявам* (доходи, цени), *демонтирам* (‘постепенно премахвам държавните структури, свързани с определен тип управление’), *източвам* (банка; дебитна или кредитна карта), *разбивам* (защита на сайт, компютърна система), *зацепвам* (разг. ‘разбирам’) и др.

2.3. Човек

– Подсфера **Човек според своята професия, занимание и под.** – *редактор* (‘програма за създаване и редактиране на текстове’), *навигатор* (‘компютризирано устройство в автомобил’), *пират* (‘лице, което произвежда или разпространява някаква продукция незаконно’), *архитект* (‘лице, което набелязва основните насоки в политика, дейност и под.’), *куриер* (‘човек, който прекарва през граница наркотици’), *четец* (‘програма или електронно устройство’), *клиент* (комп. ‘компютър в мрежа, който има достъп до ресурсите на друг компютър в нея’), *гастролюор* (‘криминално проявено лице, което извършва престъпна дейност извън територията, където обикновено действа’), *клиентела* (‘лица, покровителствани от личности с държавна или политическа власт’) и др.

– Подсфера **Действия и процеси, свързани с човека – физиологични процеси**: *заразявам* (‘за компютърен вирус – предавам се и се записвам върху твърдия диск на компютър’), *инфектирам* (комп. ‘заразявам’ в посоченото ново значение), *лекувам* (‘отстранявам вируси от заразен компютър’), *колапс* (‘тежко, кризисно финансово положение, което води до срив в икономическа дейност’); **действия за подобряване на физиологичното състояние**: *инжектирам* (‘парични средства’), *рехабилитация* (на пътища, съоръжения); **лични отношения**: *развод* (‘прекратяване на взаимоотношенията, сътрудничеството между партии, организации и под.’).

– Подсфера **Качества на човека**: *умен* (‘за електронен уред, устройство и др. – който е снабден със способност самостоятелно да осъществява опреде-

лени функции', напр. умна прахосмукачка, умно осветление), *интелигентен* ('който осъществява определени процеси, дейности автоматизирано'), *интуитивен* ('за потребителски интерфейс – който лесно се разбира и усвоява от потребителя'), *сензитивен* ('за екран на електронни устройства – който е чувствителен на допир и изпълнява команди при докосване'), *дружелюбен* ('за компютърна програма, потребителски интерфейс – с който се работи удобно'), *агресивен* ('за автомобил – който създава впечатление за сила, мощ, настъпателност със своя външен вид').

2.4. Култура

Изходни понятия от тази концептосфера се използват рядко при метафоричното създаване на нови значения, например при *екшън* ('конфликт, обикновено сбиване между лица'), *римейк* ('действие, събитие в обществения живот, повтарящо нещо, което вече се е случвало'), *чалга* ('низки, неетични или некултурни, пошли прояви в обществения и културния живот'), *хит* ('популярна, търсена стока и др.').

Въз основа на направеното описание се очертава изводът, че най-продуктивните концептосфери, от които най-често се използват изходни концепти при семантичната неологизация по метафоричен път, са **Артефакти** и **Човек**. Активното използване на изходни концепти от концептосферата **Човек** означава, че *антропоморфната метафора* (термин на А. Чудинов) има значително място при възникване на новите концепти, респективно – при създаване на нови метафорични значения в българския език. Продуктивността на концептосферата **Човек** се проявява особено отчетливо при семантичните неологизми от две области – компютърната и икономическата.

Интересна особеност при новите концепти от компютърната концептосфера е активното използване като източник на метафоризация на концепти, свързани с човека. В едни от случаите компютърните програми и електронните устройства се назовават с имена на лица, срв. новите значения на *редактор*, *инсталатор*, *четец*. В други случаи концепти за действия, свързани с компютъра, се формират от изходни концепти за действия, присъщи на човека и въобще на живите организми, напр. при новите значения на *заразявам*, *заразявам се*, *инфектирам*, *зараза*, *вирус*. Някои концепти за свойства на компютрите и електронните устройства също възникват от концепти за човешки качества, срв. новите значения на *умен*, *сензитивен*, *интуитивен*, *дружелюбен*, *интелигентен*.

Използването на изходни концепти, свързани с човека, при метафоричното възникване на нови концепти от компютърната концептосфера насочва към една важна черта на светоусещането на съвременния човек, свързана с това, че той възприема компютрите като личности, с които влиза във взаимодействие (Карпова, 2007). Придаването на компютрите и на други електронни устройства на присъщи за човека качества, процеси и състояния е ясна проява на антропоцентричния подход при метафоризацията и по-конкретно на по-

сочения от В. Н. Телия като характерен за метафората антропометрически принцип, съгласно който човекът е мяра за всички неща. Според В. Н. Телия изборът на основанието за даден метафоричен акт е свързан със способността на човека да съизмерва всичко ново за него по свой образ и подобие или да използва обекти в пространството, с които се сблъсква в практическия си опит (Телия, 1988).

Активно използване на концепти, свързани с човека, се наблюдава и при формирането на нови понятия от икономическата сфера. Една от активните сфери, която е източник на концепти при назоваването на икономически процеси, дейности и свързани с тях лица, е подсферата **Физиология** и по-конкретно – понятийното поле **Болести**. Срв. новите значения на *колапс*, *колабирам*, *инжекция* ('финансова'), *инжектирам* ('парични средства'), *донор* ('на парични средства'), *животоспасяващ* ('заем, инвестиция'), *шокова терапия*, *поставям на изкуствено дишане* ('оказвам финансова помощ на предприятие, фирма и под., който са в много тежко финансово положение').

Активността на понятийното поле **Болест** при метафоризацията в икономическата сфера е явление, установено в редица езици (виж за българския език Лилова, 2010: 42 и цитираната там литература; Колковска 2007; за руски език – Н. Ю. Бородулина и Е. М. Коломейцева (Бородулина, Коломейцева, 2004); за английски език – Ф. Ноуълз (Ноуълз, 1996)). Основна причина за това явление е аналогията между икономическото състояние на обществото и болния организъм. Новите концепти от икономическата област, които възникват от изходни концепти от полето **Болест**, се отнасят най-общо за кризисни процеси в икономиката и дейности за тяхното преодоляване, които човек асоциира с болестни процеси в човешкия организъм и с действия за тяхното лечение.

Стимул за появата и възприемането на разглежданите метафорични значения, възникнали от изходни концепти от полето Болест, е и възможността сложните и абстрактни икономически процеси да се представят по лесен за осъзнаване начин – чрез по-близки явления, възприемани със сетивата, което по принцип е важен стимул за възникване на метафората (Телия, 1988; Бородулина, Коломейцева, 2004).

Посочената особеност на метафоризацията при новите значения, свързана с прояви на антропоцентризъм, е присъща не само на българската езикова картина на света. Това е следствие от сходството в когнитивните механизми, по които протича познавателният процес у човека. Въпреки че една част от новите метафорични значения са калкирани, може да се смята, че тяхното възприемане в езика ни е свързано с универсални особености в начина на мислене и световъзприемане на човека, склонен да използва при метафоричното назоваване познати и близки за него явления.

3. Изводи

Очертават се две концептосфери, които са най-продуктивни източници на изходни концепти при възникването на новите метафорични значения в българския език – **Артефакти** и **Човек**. Ролята на концептосферата **Човек** е особено подчертана при вербализирането на нови концепти от компютърната и икономическата област. Сходни са изводите върху семантичната неологизация и в други езици, което по всяка вероятност е резултат от общи особености в светоусещането на съвременния човек.

Във връзка с ролята на концептосферата **Човек може** да се направи изводът, че езиковата картина, представена в новите метафорични значения (особено от посочените по-горе области), в българския език запазва присъщите си основни принципи на организация – антропоцентричност и антропометричност.

БЕЛЕЖКИ

1. Новите семантични калки в българския език са изследвани обстойно от Д. Благоева (Благоева, 2005).
2. Посочените дефиниции на новите значения са основани на техните тълкувания в Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.) (София, „Наука и изкуство“, 2010. 515 с.) с автори Е. Пернишка, Д. Благоева и С. Колковска.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева, Д. (2005). *Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език*. София.
- Бородулина, Н. Ю., Е. М. Коломейцева (2004). Модель метафоры и метафорические модели (на материале русских и французских экономических текстов). – В: *Обработка текста и когнитивные технологии*. № 10. Москва – Варна, с. 5–10.
- Карпова, Н. С. (2007). *Роль метафоры в развитии лексико-семантической системы языка и языковой картины мира: на материале английских и русских неологизмов*. Афтореф. дис. канд. филол. наук. Саратов.
- Касьянова, Л. Ю. (2006). Семантическая неологизация в русском языке конца XX – начала XXI века. – Във: *Вестник Томского государственного педагогического университета*, вып. 5 (56), серия Гуманитарные науки (филология), с. 5–10.
- Колковска, С. (2007). Нови икономически названия в българския език, възникнали от медицински термини. – В: *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. Велико Търново, с. 303–310.

- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London.
- Lakoff, G. (1993). The Contemporary theory of Metaphor. – In: *Metaphor and Thought*. New York, pp. 202 – 251.
- Lakoff, G. & M. Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago – London.
- Лилова, М. (2010). *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. София.
- Knowles, F. (1996). Lexicographical Aspects of Health Metaphors in Financial Text. – In: *Martin Gellerstam et al. (Eds.). Euralex'96 Proceedings*. Part II, pp. 789 – 796.
- Телия, В. Н. (1988). Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира. – В: *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва, с. 173 – 203. Чудинов, А. П. (2001). *Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991 – 2000)*. Екатеринбург.

COGNITIVE PECULIARITIES OF THE NEW METAPHORICAL MEANINGS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Abstract. The paper describes the concepts from the source domain that are frequently used in creating through metaphorization new concepts and new meanings in the Bulgarian language. This cognitive aspect of the research makes it possible for some conclusions to be drawn about the metaphor creator – our contemporary. Some interesting peculiarities are found out about the metaphorization in the field of computer sciences and economics.

Assos. Prof. Siya Kolkovska, PhD

✉ Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod blvd. bl. 17
1113 Sofia, +359 2879 29 48
e-mail: sia_btb@yahoo.com